

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARGA OID DARSLIKLARNING O‘QITILISH JARAYONINI O‘RGANISHNING PEDAGOGIK MAZMUNI

Shodiyeva G.X.

Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Tayanch so‘zlar: darslik, didaktika, o‘zbek, tojik, fors, arab, turk, dunyoviy, diniy, ustod, muhandis, sayyoh, tabiat hodisalari, osmon yoritkichlari.

Ключевые слова: учебник, дидактика, узбекский, таджикский, персидский, арабский, турецкий, светский, религиозный, магистр, инженер, турист, природные явления, небесные огни.

Key words: textbook, didactics, Uzbek, Tajik, Persian, Arabic, Turkish, secular, religious, master, engineer, tourist, natural phenomena, heavenly lights.

Xalqimizning ma’naviy - pedagogik merosiga juda katta hissa qo’sha olgan ma’rifatparvarlardan biri Mahmujxo’ja Behbudiy o‘zbek va tojik tillarida bir qator darsliklar yaratgan. U o‘zi yaratgan darsliklarda didaktikaning eng muhim tamoyili bo‘lgan onglilikka alohida e’tibor qaratdi. U «Muntaxabi jug‘rofiyai umumiy», «Kitobat ul-atfol», «Muxtasari tarixi islom», «Madxali jug‘rofiyai umroniy», «Muxtasar jug‘rofiyai Rusiy» kabi darsliklar muallifidir. Shuningdek, o‘zbek pedagogikasi antologiyasi kitobida Behbudiyning «Hisob» nomli darsligi mavjudligi haqida ma’lumot berilgan.

U «Kitobatul-atfol» (1908-y.) darsligida o‘quv matnlari bayonida fors, arab va turk tilidagi so‘zlarning aralashtirib berilishi «bola zehni ochmay, balki fikrining yo‘q bo‘lishiga sabab» bo‘lishini aytib, matn tuzdirishning grammatik, stilistik, tarbiyaviy jihatlarini yoritgan, xatlardan namunalar keltirgan.

Mahmujxo’ja Behbudiyning «Kitobi muntaxabi jo‘g‘rofiyai umumiy», to‘liq nomi «Kitobi muntahabi jug‘rofiyai umumiy va namunai jug‘rofiya» («Umumiy jo‘g‘rofiyadan saylanma kitob, 1906») darsligida, «yangi ilmdan bexabar ulamolar»ni dunyoviy va diniy bilimlar o‘rtasiga sun’iy to‘siq qo‘yish, nodonliklari tufayli islom dinini obro‘sizlantirishda aybladi. Muallif ushbu darsligida: «Agarda jo‘g‘rofiya o‘qumasak, dunyog‘a taraqqiy qilolmaymiz», - deb ta’kidlaydi.

Muallif ushbu darsligini nashr ettirish uchun 1905-yil 24-avgustda Sankt-Peterburg senzurasidan ruxsat olinib, 1906-yil Samarqandda G.I.Demurov matbaasida chop ettirgan. Darslik 106 sahifadan iborat. Uning dastlabki sahifalarida geografiyaning fan sifatida maydonga kelish tarixi, qadim Turkiston olimlarining bu sohadagi xizmatlari yoritiladi, ularning asarlaridan namunalari keltirilgan. Muallif Shamsiddinbek Somiyning (1850-1904) 6 jildlik mashhur «Qomus ul-a'lon» va I.Gasprinskiyning «Turkiston ulamosi» kitoblaridagi hujjat va dalillarga suyanib fikr yuritgan. Muallif juda sodda qilib osmon jismlarining joylashishi va harakatini tushuntiradi. «Hukamo qavlich, Yerning yumaloqligi alomatlari» deb nomlangan matnda muallifning o'z kuzatishlari ko'proq seziladi. Unda Peterburg, Toshkent vaqti dunyoning boshqa shaharlariga qiyosan berilgan va ikkita jadval ilova qilingan.

Ushbu darslikda muallif: «... Asri hozirgi tashviqoti ila iste'dodi ojizonamizcha, bataqdiri hay, qadim fan jug'rofiyaga taalluq ushbu kitobni tahrir va jam' aylab, «Muntaxabi jug'rofiyai umumiy» yod qilib ba'zi mahalig'a ta'rix, riyoziy, muhokamoti diniy, umroniy, siyosiy va andagi kutubi diniyadan bayon va iqtibos girma qildik. Fan to'g'risidagi ijmol xulosa va tafsilot turkiy, arabiy, forsiy, rus lug'atlarig'a tasnif bo'lgan o'ttuz qadar qadim va jadid mo'tabar nusxa va har guna mazkur lug'atlardagi» gazit-jarida, atlas, xarita, kurrai mumuttaha, majmuallardan jam' va tartib qilingandur» deya ma'lumot bergan.

Darslikda bir sahifa atrofida kirish so'zi berilgan. Undagi ilk mavzu «Jo'g'rofiya» deb nomlanadi. Bu o'rinda muallif geografiya so'ziga ta'rif berib, uni bir necha bo'limlarga ajratadi. Ya'ni «jo'g'rofiyai riyoziy», «jug'rofiyai tabiiy» «jug'rofiyai tarixiy», «jo'g'rofiyai siyosiy», «jo'g'rofiyai umroniy» va boshqalar. U geografiyaning ahamiyati to'g'risida, darslikning xulosa qismida batafsil to'xtaladi. «Jo'g'rofiya qachon poydo bo'lgan?» degan sarlavha ostida, mazkur fanning qachon vujudga kelganligi hamda taraqqiyoti haqida ayrim fikrlar bayon etiladi. Ushbu bo'limda geograf olimlar, ular yaratgan asarlar haqida ma'lumotlar berilgan.

M.Behbudiy osmon jismlari, yerning aylanishi haqidagi ma'lumotlarni bolalar yoshiga mos tilda bayon etishga harakat qilgan. Shuningdek, darslikda geografiyaga oid ko'plab kitoblar yozilganligi, Abulqosim Ubaydullohning «Kitob al-masolik va-l-mamolik» va «Kitob as-samo» risolalari mavjudligi, ularning fransuz va nemis tillariga tarjima qilingani, geografiyaning rivojiga hissa qo'shgan olimlar, ularning asarlari, amerika qit'asining kashf etilishi, dengizlar, bo'g'ozlar, Rossiya va Yevropa mamlakatlari, geografiya fanining hamon rivojlanishda ekanligi haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan.

Darslikdagi navbatdagi bo'limi «Turkiston donishmandlari» deb nomlangan bo'lib, unda musulmon ulamolaridan Ibn Sinoning lug'at, mantiq, geografiya, musiqa, axloq, kimyo, abtoli ahkomi nujum, tabiat, hikmat, tib ilmlariga oid

yuzlab asarlari borligi, ularning evropa tillariga tarjima qilinganligi, Badriddin Samarqandiy, Abdurahmon Xorazmiy, Abu Yazid Balxiy, Abduraxmon Marvoziy, Abdurazzoq Hirotiy, Abu Ibrohim Gurgoniy, Sharif Xorazmiy, Ahmad bin Tabib Saraxsiy, Abu Mash'ar Balxiy, Abu Ja'far Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy kabi donishmandlar, ularning qaysi yo'nalishda ijod qilganliklari haqida ma'lumotlar berilib, ular yashab ijod qilgan sanalar keltirilgan.

Muallif «Jo'g'rofiya o'qumoqni naf'i» sarlavhasi ostida, geografiya ta'limining ahamiyati va uning shaxs taraqqiyotidagi o'rni haqida fikr yuritadi. U, jumladan, shunday deydi: «... Dunyo odamlarini din va mazhabi, tiriklik va raftori, taraqqiy va tanazzul sababi, yaxshi va yamonliklari, mamlakatlarni tinch va osoyish yo'zulm va javrg'a turgoni, xulosa, butun ahvoli dunyoni, podsholarni quvvati, davlati, odamlarini odati, yer yuzini ahvolini bildiradurgon ushbu ilmdur».

Darslikning diqqatga sazovor va o'sha davr uchun zarur bo'lgan bo'limlaridan biri «Jo'g'rofiya o'qumoq musulmonlarga lozimdur» deb nomlangan. Muallif ushbu bo'limda yerni ho'kiz shoxi bilan ko'tarib turganligi haqidagi qarashning noto'g'riligi, geografiyani yaxshi o'rgangan odam uning dumaloq ekanligini bilishi haqida bahs yuritadi. Mazkur bo'limda muallif Istanbul, Misr, Arabiston, Hindiston, Rossiya kabi mamlakatlarda geografiya fani chuqur o'rganilishini ta'kidlaydi.

Ma'rifatparvar pedagog ushbu darslikda «Eski va yangi donishmandlar» haqida ham to'xtalib, «eski donishmandlar» deb qadimgi yunon ulamolari va «yangi» deb yevropa olimlarini aytish lozimligini ta'kidlaydi. O'zaro qiyoslash asosida ularning yer haqidagi qarashlarini o'quvchilarga tushuntirib, yevropaliklarning fikrlariga qo'shilishini qayd etadi. Darslikdagi «Yer aylanganda ustidagilarni yiqilmasligi» nomli mavzu o'quvchilar uchun qiziqarli bo'lib, unda yerning tortishish kuchi haqida fikr yuritiladi.

Navbatdagi mavzu «Atrof. Jihoti asliya. Xarita. Plan» deb nomlanib, unda muallif shimol, janub, g'arb, sharq tomonlari va kompas haqida fikr yuritadi. Xarita bilan ishlash, xaritani yaratish uchun minglab ustodlar, muhandislar, sayyohlar 500 yildan beri o'lchab, yozib yurganliklari, «miqyos» (masshtab), xarita turlari: xaritai xususiy, xaritai umumiy, xaritai to'pog'rofiya, xaritai zoologiya, xaritai tabiiyya, xaritai bahriya, xaritai ziroya, xaritai etnografiya kabilar haqida to'xtalib o'tadi, shunday bir necha xaritalar to'planib kitob shakliga keltirilsa, atlas hosil bo'lishi uqtiriladi.

Darslikdagi «Hukumat va hukmronlar» nomlangan bo'limda muallif shunday yozadi: «Yer yuzidagi badaviy va madaniy xalqlarni hukmdor va sardorlari bo'ladurki, bek, amir, shoh va boshqa ism va lug'atlar ila ataydurlar... Ovrupo xalqi imperato'r, qirol, do'qa, prins, prezident, kenaz va boshqa lug'atlar ila ataydurlar».

Ushbu bo'limda muallif Yevropa mamlakatlari qonunlari, turli xalqlar turmush tarzi, podsho va vazirlar, boshqaruv tashkilotlari haqida ham fikr yuritadi.

Darslikda yoritilgan navbatdagi mavzu «Din va odat» deb nomlanadi. Bunda muallif barcha millatlar e'tiqod qiladigan dinlari, dinlarning bir necha mazhablari, butparastlik, xrestianlik, islom dini haqida fikr yuritadi.

Darslikda «O'lchak - miqyos, mablag' - pul» mavzusi ham yoritilgan bo'lib, unda fransuz olimlarining ixtiroolari, xaritalardagi vertikal va meridian chiziqlar, masshtabni aniqlash yo'llari haqida fikr yuritilgan.

Muallif Rossiya, Samarqand, Farg'ona, Toshkent shaharlarining maydoni, ularning qaysi km.meridianda va qaysi km.vertikalda yotishini misollar bilan bayon qiladi.

Darslikda bir qator ilovalar ham mavjud. Masalan: hijratdan 4500 yil oldingi Misr voqealaridan 1906-yildagi Rusiya Davlat Dumasi ochilishigacha bo'lgan jahon tarixidagi hodisalar sanasi «Ahvoli tarixiyadan namuna» sarlavhasi bilan berilgan. SHuningdek, «Evropa», «Osiyo», «Afriqo», «Amriqoyi shimoliya», «Amriqoyi janubiy», «Avstraliya», «Mamlakati Rusiya»ning alohida-alohida xaritalari, er kurrasining yarim sharlari maxsus sahifalarda keltirilgan. Shuningdek, darslikda ko'rfaz, bo'g'oz, daryo va ko'llarning jug'rofiy shakllari, tabiat hodisalari, osmon yoritkichlari harakatini tushuntiruvchi turli suratlar, irqnlarni farqlab ko'rsatuvchi rasmlar ham berilgan.

1906-yilda «Turkiston viloyatining gazetisi» sahifalarida darslikka taqrizlar beriladi, ayrim taqrizchilar darslikka ijobiy xulosa bersalar, ayrimlari uni qoralaydilar. Jumladan, ushbu gazeta xodimi Mulla Olim, Mahmudxo'ja Behbudiy kitoblarining tili og'irligidan shikoyat qiladi.

Bizningcha, «Turkiston jadidlari otasi» deb nom olgan Mahmudxo'ja Behbudiyning maorif sohadagi xizmatlari g'oyat katta. U yangi maktablar ochish, bolalar yoshi va psixologik xususiyatlarini hisobga olib, darslik va o'quv qo'llanmalar yaratish ishiga rahbarlik qilgan, bu sohada boshqa ziyolilarga ibrat bo'lgan. U hatto «Behbudiy nashriyoti» nomida nashriyot ochib, unda maktablar uchun darslik hamda o'quv qo'llanmalar nashr qildirgan.

M.Behbudiy millatning barkamolligi uchun ilm fan yutuqlarini o'rgatish zarurligi, ilm-fandan bexabar bo'lgan xalqning boshqa millatlar tomonidan ezilishini to'g'ri ta'kidlagan edi.

Bizga ma'lumki, jadidlar ma'rifatparvarlik, vatanparvarlik, millat kamoli yo'lida jonbozlik ko'rsatganlar. Biroq, ularning harakati mazmuni va mohiyati, maqsad va vazifasi o'sha davrda ham, sovet davrida ham g'arazli maqsadda talqin qilindi. O'rta Osiyoda ilk uyg'onish davri IX-XII asrlarda vujudga kelib, bu asr oralig'idagi ilmiy-madaniy yuksalish Ma'mun Akademiyasi misolida namoyon bo'lgan edi. Ikkinchi uyg'onish davri Temur va temuriylar hukmronlik qilgan yillarga to'g'ri keladi, ushbu davrda buyuk davlat qurilishi (Amur Temur saltanati) amalga oshirildi, Mirzo Ulug'bek tomonidan bunyod etilgan XV asrning buyuk mo'jizasi rasadxona yorqin yulduz bu davrning ilmiy tafakkurining yorqin namunasi. Oradan IV asr

o'tgach, jadid ziyolilari uchinchi Milliy uyg'onish jarayonini vujudga keltirdilar. Ular boshqa ijtimoiy-siyosiy fanlar qatori hozirgi geografiya o'quv fani zarurligini asoslab, bu sohada dastlabki darsliklarni yaratdilar.

M.Behbudiy milliy geografiya ta'limining shakllanishiga munosib hissa qo'shdi. Uning «Turkiston xaritasi» darsligi va o'quvchilarga geografiya sohasiga oid bilimlarni o'qitish zarurligi haqidagi maqolalari muhimdir. M.Behbudiy yaratgan darsliklarning saviyasi o'sha davr nuqtai nazaridan yuqori, bugungi kunimiz uchun ham muhim didaktik ahamiyatga ega. Zamonaviy darslik yaratish uchun intilayotgan asrimiz metodist olimlari va o'qituvchilar o'z amaliy faoliyatlarida mazkur darsliklarda ilgari surilgan ilmiy-metodik yondashuvlardan foydalanishlari maqsadga muvofiqdir.

Ajdodlarimizning madaniy - ma'naviy va ilmiy-pedagogik merosi qadimiy va boydir. Milliy qadriyatlarimizni anglash, milliy g'oya va mafkurani xalq ongida shakllantirish hozirgi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti. II-tom. –Toshkent: 2001. – 704-b.
2. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 1997. –232-b.
3. Asrorova J.K. Бухоро мадрасалари тарихидан. Тошкент 2017-б.
4. Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи.-Т.:Камалак, 1991. —Б. 161.
5. G.X.Shodiyeva “Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni o'qishning ahamiyati”. Respublika ko'p tarmoqli ilmiy masofaviy onlayn konfrensiyasi. 12-dekabr 2022-yil. 267-269-betlar.
6. Xayrullayevna, S. G. (2023). Boshlang'ich ta'limda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari. PEDAGOGS jurnali, 1(1), 106-106.
7. Xayrulloevna, S. G. (2022). Boshlang'ich sinf o'qish darslarida didaktik o'yinlardan foydalanishning metodik imkoniyatlari. Pedagog's jurnali, 1(1), 298-300.
8. Gaybulloeva, N. I., & Gulruh, S. (2022). Use of innovative technology in student speech growth in primary school lessons. Open Access Repository, 9(04), 121-125.
9. Madovich, K. K., & Khairullaevna, S. G. (2023, January). Factors of integrated organization of small text lectures in primary grades. In E Conference Zone (pp. 44-49).
10. Shodiyeva, G. K. (2024). Education of social sciences in eastern madrasahs. “trends of modern science and practice”, 2(1), 32-37.
11. Шодиева, Г. Х. (2024). Восток в конце XIX-начале XX века деятельность системы образования. World of Scientific news in Science, 2(2), 400-405.
12. Khairullayevna, S. G. (2024). Literature lesson in the education of bukhara madrasahs. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 4(01), 133-136.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada ijtimoiy-gumanitar fanlarga oid darsliklarning o'qitilish jarayonini o'rganishning pedagogik mazmuni haqida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается педагогическое содержание изучения учебного процесса по социально-гуманитарным учебникам.

SUMMARY

This article examines the pedagogical content of studying the educational process using social and humanitarian textbooks.